

B I B L I O T H E C A
S C R I P T O R V M G R A E C O R V M E T R O M A N O R V M
T E V B N E R I A N A

M. TVLLIVS CICERO

SCRIPTA QVAE MANSERVNT OMNIA

FASC. 43

DE FINIBVS BONORVM ET MALORVM

RECENSUIT

CLAUDIO MORESCHINI

MONACHII ET LIPSIAE
IN AEDIBVS K. G. SAUR MMV

Bibliographic information published by Die Deutsche Bibliothek

Die Deutsche Bibliothek lists this publication in the
Deutsche Nationalbibliografie, detailed bibliographic data is available
in the Internet at <http://dnb.ddb.de>.

© 2005 by K. G. Saur Verlag GmbH, München und Leipzig
Printed in Germany

Alle Rechte vorbehalten. All rights Strictly Reserved.
Jede Art der Vervielfältigung ohne Erlaubnis des Verlags ist unzulässig.

Satz: Andreas H. Buchwald, Leipzig
Druck und Bindung: Druckhaus „Thomas Müntzer“, Bad Langensalza
ISBN 3-598-71280-4

PRAEFATIO

Observationes, quae ad Ciceronis *De finibus* libros eorumque mutuos nexus attinent, quasque iam abhinc quindecim annos proposui¹, in breve contractae, hae sunt.

Cum non ita multi codices hoc Ciceronis opus continentes ante humanarum litterarum renovationem exarati sint, decimo quinto saeculo p. Ch. n. eorum numerus adeo auctus est ut in tanta tamque obscura silva vix semita inveniri possit. Cumque veteres editiones, bonos malosque libros per multa saecula, ex viris doctis qui Ciceroni operam dabant nullus discrevisset, primus Madvigius necessarium opus adgressus est, qui, quamquam in editione sua priore² nonnullos parvi vel nullius pretii codices hic illic usurpavit, tamen in ipsius recensitionis farragine duos bonae notae libros eruit, *Vaticanum Palatinum* 1513 (cuius siglum est A), saeculi XI, et *Erlangensem* 847 (E), saeculi XV, hoc tantum errans, quod non Palatino, sed Erlangensi palmam dedit. Primae editionis praefationi pauca postea addidit idem vir doctus³; suum de codicibus iudicium aliquatenus mutavit, praesertim a Carolo Baitero (de quo mox) admonitus, qui Erlangensis gemellum codicem reppererat, *Vaticanum* scilicet *Palatinum* 1525, quem siglo B indicare solemus⁴.

Nam post priorem Madvigii, et ipse Carolus Baiterus, de quo nuper diximus, et C. F. W. Müllerus novam Ciceronis editionem paraverant, iisdem prope vestigiis quibus Madvigius insistentes: li-

1. Vide sis *Studi sulla tradizione manoscritta del De finibus di Cicero-ne. Filologia e Forme letterarie*. Studi offerti a Francesco Della Corte, II, Urbino 1987, pp.253–267.

2. Cf. M. Tullii Ciceronis *De Finibus bonorum et malorum libri quinque*. Io. Nicolaus Madvigiens recensuit et enarravit, Hauniae 1839.

3. In editione sua tertia, quae Hauniae 1876 publici iuris facta est.

4. Cf. *ibid.*, p.XI.

berius Baiterus, qui veterem Orellii editionem⁵ emendavit et auxit⁶, quique libros manu scriptos in duas familias discrevit atque codicibus A, B et Moreliano deperdito⁷ usus est, hac in re communem eius aetatis virorum doctorum opinionem secutus, ut recentiores fere omnes respueret, veteres tantum probaret; quod si aliqua ex parte necessarium erat, ne scilicet sub multorum inutiliumque lectionum pondere edendi opus laboraret, tamen vir de Cicerone bene meritus non vidit (neque ceteri videbant) criticam textus historiam aliquid ad ipsam recensionem confirmandam adferre posse⁸. At librorum in duas familias distinctio, quarum alterius (α) A, alterius (β) *Palatinus* B et *Erlangensis* E testes erant, quaeque aliqua ex parte iam a Madvigio delineata erat, recte a Baitero servata est et ut fundamentum sequentium editionum valuit⁹. Nihil autem novi, quod quidem ad recensionem pertinet, invenitur in editione C. F. W. Mülleri, quae Lipsiae a. 1878 publici iuris facta est.

Itaque ex Madvigii et Baiteri dissertationibus patuit omnes codices ex uno eodemque archetypo, ut fere in Ciceronis operibus

5. Cf. M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia... recognovit... Io. Casp. Orellius, IV,1, Turici 1828.

6. Turici 1861; eiusdem vide etiam editionem Lipsiensem (Tauchnitz), 1863.

7. Hic liber gemellus esse videtur Rottendorffiani (R), de quo postea, ut demonstravit Th. Schichius in editione sua Teubneriana (Lipsiae 1915, pp. VI–VII). Cum autem Schichius ipse codicem R, et antiquum et genuinae memoriae, eruerit et usurpaverit, supervacaneum esse videtur lectiones, quas Guilelmus Morelius (Parisiis 1546) ex suo deperdito codice attulit, iterum praebere. De Moreliano codice, eiusque cognatione, nuper accurate disseruit Giuseppina Magnaldi, *Lo stemma trifido del «De finibus bonorum et malorum»*, AAST 121 (1987), pp. 89–94.

8. Quod fecit Reynoldsius in sua editione; de qua postea.

9. De his codicibus, quos iam abhinc duo saecula viri docti prae manibus habuerunt ad *De finibus* librorum editionem parandam, amplius disserere supersedi. De his clare et accurate iam locuti sunt Th. Schichius, de quo diximus, et Iulius Martha, in editione sua Parisiensi (*Les Belles Lettres*, 1928), pp. XXV–XXVII. Nunc lectorem admonemus tantum *Palatinum* librum 1513 (A) integrum non esse, sed desinere (IV,7,16) in verbis “quae est videm”.

ad philosophiam pertinentibus evenit, defluxisse. Quod probant errores omnibus libris manu scriptis communes, verborum scilicet omissiones (e. g. I 3,10 *satis*); 16,50 (*improbilas si*); 16,51 (*sed*); II 7,21 (*quod reprehenderemus*); II 30,97 (*beatus*), lapsus in scribendo (I 10,34 *corripuisti*); II 10,32 (*animi statum*); 24,78 (*subducta Nonius: subdubia codd.*); V 11,31 (*timido sanguen Nonius: timido sanguis codd.*); 15,43 (*germen Gronovius: carmen codd.*), interpolationes, seu singulorum (V 22,64: *Lucretia*; I 1,2: *sapientia*), seu plurimorum verborum (II 33,108: *animo voluptas oritur* etc.; V 8,21: *quando igitur et de voluptate* etc.).

At non eodem modo editionem suam paravit Th. Schichius (Lipsiae 1915), qui praeter codices A, B, E, iam optime cognitos, altius in eruendis libris manu scriptis inquirere voluit, hoc studio bene de Cicerone meritis. Nam primus Schichius contulit codicem Rottendorffianum¹⁰, qui verisimiliter iam a J. F. Gronovio adhibitus erat, ut nuper a I. Magnaldi demonstratum est¹¹, eiusque genuinam memoriam rectis argumentis defendit. Rottendorffianus liber (R), in Bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae (Gronov. n. 21) servatus, saeculo XII exaratus est. Si librorum divisionem, de qua supra diximus, consideramus, videmus codicem Rottendorffianum modo cum B, E, modo cum A consentire, quamquam unius eiusdemque familiae libros BE atque Rottendorffianum testes non esse confitendum est¹². De quo postea.

Praeterea duobus libris, multo quidem deterioribus quam Rottendorffiano, qui post renatas humanas litteras, ut dici solet, exa-

10. Cf. M. Tullii Ciceronis *Scripta quae manserunt omnia*. Fasc. 43. *De Finibus bonorum et malorum libri quinque*. Recognovit Th. Schiche, Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri MCMXV, pp. V–VII.

11. Cf. G. Magnaldi, *Il codex Rottendorffianus Gronovianus del «De finibus bonorum et malorum» di Cicerone*, AAST 120 (1986), pp. 133–160.

12. Nunc pauca (ne ea quae iam a viris doctis explanata sunt iteremus) de libris B (*Vaticano Palatino* 1525, saec. XV) et E (*Erlangensi* 847, saec. XV). Hi libri mendis atque verborum mutationibus inquinati sunt, saepe tamen genuinam lectionem praebent, adeo ut exemplaria unius certae familiae considerandi sint. Quae potest a nobis nunc littera β indicari et a ceteris secerni.

rati sunt Schichius usus est, sed eorum pretium haud satis clare vidit, quod nunc perpendere debemus. Loquimur nunc de codice *Neapolitano* IV. G 43 (N), saeculi XV¹³, qui continet libros *De finibus* usque ad V,27,79 (*contenta est quare*), pergitque statim cum Academicis libris. De quo ita ait Schichius ipse: «esse enim hunc librum optimae originis ex eo efficitur, quod ille et bonis et pravis lectionibus cum A (A¹) et R passim consentit»¹⁴. Quae verba parum perspicua esse videntur: numquam enim Neapolitanus liber cum pravis lectionibus libri Palatini (cum eius peculiaribus erroribus, aio) consentit, quae una est familiarum inter codices instituendarum regula; igitur adfirmari certe non potest Neapolitanum cum Palatino aliqua ex parte cognatum esse. Sed quam ob rem Schichius hac in re erraverit postea videbimus, cum originem et indolem ceterorum librorum perspexerimus. Alter e deterioribus, ab eo primo adhibitus, est *Vaticanus Latinus* 1759, et ipse saeculi XV, quem siglo V vir doctus indicavit. Hunc Schichius elegit vanam quandam imaginem nobilitatis secutus: nam Vaticanus codex, ut ipse ait¹⁵, non inquinatus est interpolationibus quae passim inveniuntur in libris aetate humanarum litterarum perscriptis. Quae tamen fuerit causa cur Vaticanus liber interpolationibus caruerit, qui codices deteriores existimandi sint, si quis interroget, ad ea Schichius nihil respondet; immo, ex exemplis quae ipse attulit¹⁶ colligi potest Vaticanum codicem iisdem interpolationibus atque ceteros recentiores depravatum esse. Haud mirum ergo, si subsequenti editori, Iulio Martha, Schichius non persuasit ut eum adhiberet. Et tamen aliqua ex parte ille recte viderat Vaticanum codicem non nullius esse pretii; quod postea attentius investigandum est.

Quamquam haec habebamus quae Schichio obiceremus, in libris recensendis ille recte concludisse nobis videtur: «codicem A, ut est vetustissimus, ita omnium esse optimum. Proximum autem ad eum et vetustate et fide accedit cod. R». Hac in re, igitur, Schichii

13. Cf. Schichium, *op. cit.*, pp. VII–VIII.

14. Cf. *ibid.*, p. VIII.

15. Cf. *ibid.*, p. VIII.

16. Cf. *ibid.*, pp. VIII–IX.

iudicium discrepat Madvigii et Baiteri, qui A et BE libris maxime innitebantur. Saepe numero autem Schichius utitur verbis “codicibus interpolatis”, quaeque eius sententia sit, ita declarat¹⁷, cum ait: «in librorum non interpolatorum genere habendus est etiam communis fons codicum B et E. Nam is quoque caruit fere conatibus scribentis suo arbitrio quae falsa videbantur emendandi...»: igitur non tantum ex verborum interpolationibus quantum ex lectorum emendationibus ortae sunt lectiones peculiares librorum saeculi XV eorumque exemplarium.

Post Schichii Teubnerianam editionem Iulius Martha novam Parisiensem (Les Belles Lettres, 1928) paravit, de qua hoc observandum est, Gallicum editorem maiore cura quam ceteros A, B, E contulisse eorumque menda et errores indicasse, adeo ut paucissimis tantum locis eius opus in conferendis libris correxerimus. Praeterea primus (si verum dicere volumus) novum librum adhibuit, qui est *Parisinus Latinus* 6331 (P), saeculi XII. Hunc codicem iam Madvigius cognoverat atque de nonnullis eius lectionibus certior factus erat¹⁸; attamen eum iniuria respuerat, eiusque errorem secutus erat Schichius. Recte tamen Martha hunc codicem cum Rottendorfiano coniunctum esse vidit¹⁹, sed (nescio cur) aliqua ex parte similem Palatino A esse credidit²⁰. Quod longe a vero abest: nam similitudinem, quam Martha praesumpsit, Parisini libri cum Palatino ex eo ortam esse quod a Rottendorfiano aliquantum (ut par est) discrepet, mox videbimus. Parisino autem libro, a se, ut dici potest, reperto, nimis (ut saepe fit) tribuit Gallicus editor; iustiore iudicio usa est Magnaldi²¹.

17. Cf. *ibid.*, p. X.

18. Haec enim ait Madvigius: «Codex parisiensis, bibliothecae maximae n. 6331, qui in catalogo dicitur esse XIII saeculi membranaceus, olim Puteanus, collatus est meo sumptu ab homine Gallo cum editione Ernestiana a. 1737 non summa, ut opinor, diligentia, ita tamen ut omittendo, non errando peccaretur». Attamen nobis persuadere non potest Madvigius, cum hunc codicem “perexiguae auctoritatis” esse indicat (*ibid.*, p. XXI).

19. Cf. *ibid.*, pp. XXVII–XXVIII.

20. Cf. *ibid.*, p. XXVIII.

21. Cf. *Lo stemma trifido*, pp. 94 sqq.

Ut denique ad nostrum opus veniamus, nobis visum est non solum omnes codices iam notos iterum conferre, sed etiam ex adhuc ignotis nonnullos (quantum fieri posset) eligere, ut maius lumen eluceret, quod librorum adfinitates illustraret: nam cognationibus perspectis etiam ipsorum librorum pretia clarius apparent.

Ex codicibus quibus ipsi usi sumus²² primus in medio veniat *Parisinus Latinus* 18104 (saeculi XII), qui ex *De finibus* nonnulla tantum excerpta continet. Sunt autem haec: 164r: I 1,3 (*sive enim – statuat industriae*); I 7,23: (*Quod vero*) – 24 (*cogitavisse*); I 17,55 (*Huic certae*) – 19,63 (*in physicis plurimum posuit*); 164v: II 6,17 (*Zenonis*) – 18 (*voluptas dicitur*); II 26,85 (*Me ipsum – futuri sumus*); II 30,96 (*Audi*) – 97 (*doloribus laetitia*); II 32,104 (*qui in summo malo – malum dolor*); III 7,24 (*Sed actioni*) – 26 (*bonum iudicemus*); III 17,58 (*Sed cum*) – 18,59 (*dicamus*); 165r: III 20,66 (*Atque ut*) – (*bonitati locus*); IV 27,75 (*Perge porro*) – 28,78 (*sententias obtinere*); V 6,17 (*Quid autem*) – 7,20 (*causa fuit*); V 8,21 (*Iunctae autem – nominavimus*); V 18,48 (*Videmusne – capiant voluptatem*).

Hic codex, quem siglo Pa significamus, cum *Rottendorfiano* R coniunctus est, ut ex sequentibus exemplis colligere possumus: I 7,23: *cum ipsi naturae: tamen ipsi naturae*; I 17,55: *modo om.*; I 18,57: *perfruique: perfrui*; I 19,62: *semper beatus: beatus semper*; II 32,104 *beatus est: est beatus*; III 7,24 *virtutis continent: continent virtutis*, et aliis quae hic brevitatis causa omittimus. Igitur, R et Pa familiam constituunt quam γ iam cognominare possumus.

Parisino autem altero (P dicimus) similes videntur hi tres libri, qui numquam, quod sciam, ad recensionem Ciceronis *De finibus* adhibiti sunt quosque iniuria (mea quidem sententia) Reynolds omisit ut supervacaneos, quippe qui simillimi Parisino, at eo deteriores essent, nempe:

Escorialensis V.III.6 (S) (saeculi XIII, ff. 131r- 168r); *Laurentianus* LXXVI,2 (L) saeculi XIII (qui tantum libros *De finibus* continet); *Ambrosianus* C. 55 inf. (Y) (saec. XIII), in quo sunt *De amici-*

22. Quae sequuntur accuratius et fusius a nobis illustrantur in eo opere quod supra (n. 1) memoravimus.

tia et *De finibus* (ff. 12-99 v). Hi quattuor libri (P, L, S, Y dico) ex uno eodemque exemplari defluerunt, ut ex communibus mendis et singularibus lectionibus colligi potest, quae vero tam multae sunt ut lectorem benivolum ad criticum apparatus conferendum hortemur: nunc enim nimis longum est eas omnes enumerare. Attamen nullum eorum descriptum esse iam demonstravimus.

Haec manuscriptorum familia maxime Rottendorffiano libro (R) adfinis esse videtur, ut diximus, hancque cognationem aliquatenus (quod quidem ad Parisinum attinet) iam Iulius Martha suspicatus erat et nuper magna exemplorum copia Magnaldi demonstravit.

Hoc tamen magni momenti esse videtur, quod haec familia (quam nunc γ^1 siglo distinguere possumus) nonnullas emendationes praebet, quae scilicet ex virorum doctorum coniecturis in exemplari codicum PLSY adscriptae erant, nonnullas quoque interpolationes, quas editores libris saeculo XV exaratis peculiares esse censuerant. Ea ergo quae dicitur 'vulgata' traditio, vel ii codices qui nulla distinctione adhibita 'deteriores' in criticis apparatusibus indicantur, ex quibus Aldi et ceterae impressae editiones pendent, operae et sedulitati debentur nonnullorum virorum doctorum, qui iam saeculo XII – et verisimiliter in Gallia²³ – Ciceronis philosophicos libros evolvebant. Cum Aldi editionem contulissemus (nam plerique saeculi XV codices ignoti in bibliothecis etiam nunc iacent neque quisquam hunc durum – at cuius utilitatis ad textum constituendum? – et Herculeum laborem, eos in ordine disponendi, suscepit), eamque velut specimen quoddam textus vulgati, qui in aetate renatarum litterarum obvius erat, consideraremus, facile collegimus Aldinam semper cum familia γ^1 , numquam vero cum ceteris, stare: igitur coniectura est verisimilis Aldinam exemplari quodam eiusdem familiae superstructam esse, aut, si Aldi editio a praecedentibus (e.g. a Romana, Veneta, Coloniensi) pendet, eas quoque exemplari quodam huius familiae usas esse.

23. Cf. R. H. Rouse – M. A. Rouse, *The medieval circulation of Cicero's Posterior Academics and De finibus bonorum et malorum*, *Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries*. Essays presented to N. R. Ker, edited by M. B. Parker and A. G. Watson, London 1978 pp. 333–367.

Ex quattuor familiae γ^1 , de qua nunc loquimur, codicibus, is quo Aldus (vel eius antecessores) usus est praecipue Ambrosiano (Y) cognatus esse apparet.

Nunc autem tempus est ad duos saeculi XV libros redire, ad eos videlicet quos Schichius iam contulerat, Neapolitanum et Vaticanum: nam ex iis quae adhuc diximus aliquod lumen ambobus libris fulgere potest. Quod ad Neapolitanum attinet, iam supra diximus Schichium hunc librum optimae originis esse iudicasse eo quod et bonis et pravis lectionibus cum A (A^1) et R consentiret, eiusque iudicium prima fronte nobis minime probari. Nos vero ad eandem conclusionem ad quam Schichius, sed per alias semitas, pervenimus, quoniam Neapolitanus liber neque cum A neque cum familia β neque in toto cum Rottendorffiano, neque denique cum PLSY consentit. Est igitur Neapolitanus codex exemplar alterius deterioris familiae, quam γ^2 siglo donare possumus, quaeque peculiaribus et lectionibus et erroribus inquinata est, quamquam – ut de Neapolitano Schichius iam observaverat – aliquando cum A et R bonis lectionibus consentit. Ut hanc novam constitueremus familiam id nobis suasit, quod alter liber, aliquanto vetustior ac Neapolitanus, exstat, qui Neapolitano ipsi adfinis est; loquimur de *Matritensi* codice Bibl. Nac. 9116 (Aa 25) (a nobis signato M), saeculi XIV, qui *De finibus* libros ff. 181r – 249v continet. Iam igitur duo exemplaria familiae γ^2 inveniuntur; tertium sequetur. Nunc observandum est Matritensem librum, inter alia praecipua, magnae utilitatis esse ad pristinam Neapolitani scripturam eruendam, quae saepe erasa atque immutata est: haec autem, Schichii iudicio, ex librorum deteriorum genere hausta est: cum tamen iam compertum sit ‘deteriores libros’ eos esse qui ‘vulgatam’, ut nos definimus, memoriam praebent, proximus huius rationis gradus est ut coniciamus Neapolitani libri correctiones (N^2) ex aliquo familiae γ^2 exemplari haustas esse; neque abest suspicio nonnullas ex iis, quae a seriore manu (saeculi XVI) exaratae videntur, ab ipsa Aldi editione (vel aliis eiusdem aetatis) ortas esse.

Quid tandem de *Vaticano* codice 1759 (V) dicemus (ut cum eo finem habeat nostra brevis dissertatio)? De isto libro parum perspicue Schichius iudicaverat. Dixerat enim vir de Cicerone bene meritus Vaticanum codicem, quamvis non maximae auctoritatis,

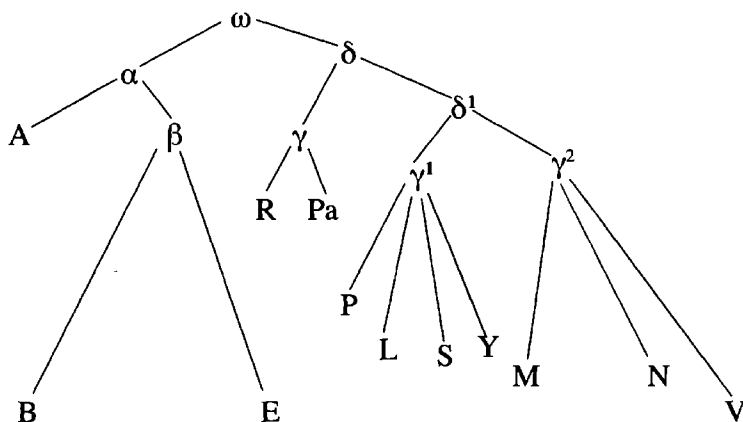
tamen non nullius esse pretii eo quod magna ex parte careat vulgari interpolatione deteriorum codicum. Sed quid verba 'magna ex parte' sibi voluerint, quaeve fuerit causa cur inter deteriores lectiones haec bonarum 'pars' (magna parvave, parum interest) extiterit, non dixit. At non modo Vaticanus codex cum 'libris interpolatis' (qui, ut saepe iteremus, sunt familiae γ^1) non consentit, verum etiam eius errores ferme iidem ac Matritensis ac Neapolitani sunt. Iam igitur habemus tertium exemplar familiae γ^1 . Si denique, ut Schichius viderat, Vaticanus codex 'magna ex parte', sed non in totum interpolationibus caret, hoc fit quod in quibusdam locis hic liber cum PLSY, sive in bona sive in peiore lectione, consentit. Ex quo concludere possumus Vaticanum librum ex quodam exemplari descriptum esse, quod ex ambobus familiis, γ^1 et γ^2 dico, contaminatum erat; concedendum est, igitur, ipsum contaminatum esse, si recte et accurate loqui volumus, non eos quos Schichius contaminationis arguerat. Vaticanus enim ex duabus memoriis, nempe γ^1 et γ^2 , confectus est.

Paucos annos post quam haec scripseram (a. 1987) et Magnaldi suam dissertationem publici iuris fecerat (1986-1987), vir doctus Reynolds de iisdem quaestionibus ad Ciceronis textum pertinentibus luculentam memoriam perscripsit, qua varias *De finibus* librorum vices ab antiquis temporibus usque ad decimum sextum saeculum narravit, loca, manu scriptos, aetates clare distinxit²⁴. Quod autem ad codicum historiam attinet, haud multum novi attulit, quippe qui Matritensem codicem et familiam γ^2 ipsi iam invenissemus, Magnaldi autem Rottendorffianum eiusque cum aliis codicibus nexus indagavisset. Matritensi autem libro alios duos, saeculo XIV exaratos, maluit coniungere, scilicet Mutinensem latinum 213 (a. Q. 5. 11.) (O) et Strozianum ser. 3. N. 46 (S). Sed nostra quidem sententia hi libri neque Vaticano 1759 neque Neapolitano praestant; cum autem et OS et NV cum Matritensi iuncti sint, restat ut eorum mutui nexus accuratius indagentur: quod tamen neque nos neque Reynolds fecimus, quoniam hoc opus, etsi utilius, nunc ta-

24. Cf. *The Transmission of the "De finibus"*, IMU 35 (1992), pp. 1-30.

men ad textum constituendum parum affert. Lectorem admonitum volumus, si in apparatu librorum O et S lectiones invenerit, eas nos a Reynoldsio desumpsisse. Deinde Reynoldsio non persuasimus Parisinum librum tresque alios supra dictos unius familiae, quae est γ^1 , testes esse, quod tamen nos non coegit ut pristinam opinionem desereremus.

Quae cum ita sint, concludere possumus magna Reynoldsianae editionis merita fuisse, sed maxima in accuratissimo editionum latereculo, in laboriosa virorum doctorum coniecturarum electione, nec non in clara codicum stemmatis delineatione constare. Recte enim vir doctus «codices omnes non in tres, sed in duas tantum classes divisit, quas litteras α et ϕ designavit»²⁵, sed hoc stemma nobis verius esse videtur:

25. Cf. M. Tullii Ciceronis *De finibus bonorum et malorum libri quinque*. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit L. D. Reynolds, Oxonii, e typographeo Clarendoniano MCMXCVIII, p. VIII.

Postremo hoc unum benivolum lectorem monemus. Fortasse enim quaerat cur ad Ciceronem edendum pervenerimus, cum tot annos in recentioribus scriptoribus evolvendis versati simus. Ea causa est, quod abhinc plus quam viginti annos hoc opus aggressi sumus, impulsore amicissimo Scaevola Mariotti, eiusque consilium ad finem ducere nunc nobis propositum est. Eius igitur Manibus hoc opus dicatum sit.

Doctus adolescens Carolus Martinus Lucarini in hoc opere excutiendo candidum iudicem se praebuit; viri docti Chr. Schubert et S. Lilla nonnullas codicum lectiones inspexerunt; H. Gärtner in plagulis corrigendis mihi operam navavit. His omnibus maximas gratias ago.

Pisis, Mense Oct. a. MMIV

C.M.

CONSPECTVS CODICVM

Familia α

A: Vaticanus Palatinus 1513, saec. XI.

Familia β

B: Vaticanus Palatinus 1525, saec. XV.

E: Erlangensis 847, saec. XV.

Familia δ

Familia γ

R: Rottendorffianus Gronovianus 21, saec. XII.

Pa: Parisinus Latinus 18104, saec. XII.

Familia γ^1

P: Parisinus Latinus 6331, saec. XII.

L: Laurentianus LXXVI,2, saec. XIII.

S: Escorialensis V. III. 6, saec. XIII.

Y: Ambrosianus C. 55. inf., saec. XIII.

Familia γ^2

M: Matritensis Bibl. Nac. 9116 (Aa 25), saec. XIV.

N: Neapolitanus IV G 43, saec. XV.

V: Vaticanus Latinus 1759, saec. XV.

Ex Reynoldsii collatione:

Mutinensis Latinus 213, saec. XIV exeuntis.

Strozianus Florentinus, saec. XIV exeuntis.

recc.

CONSPECTVS EDITIONVM

- Ald.: M. T. Ciceronis, *De philosophia*, Volumen primum... Venetiis 1523.
Ascens.: *Opera philosophica* Ciceronis..., Lutetiae 1511.
Baiter.: *Libri qui ad philosophiam et ad rem publicam spectant...* emendaverunt I. G. Baiter et Car. Halmius, Turici 1861.
Bentl.: Marci Tullii Ciceronis *de finibus bonorum et malorum libri V et paradoxon liber unus*. Emendavit... Th. Bentley, Cantabrigiae 1718.
Bremi.: M. T. Ciceronis *De finibus bonorum et malorum libri V* ex recensione Io. Henrici Bremii, I, Turici 1798.
Camer.: editio I. Camerarii, Basileae 1540.
Crat.: Editio A. Cratandri, Basileae 1528.
Davis.: Ciceronis *De finibus libri V*. Ex recensione Io. Davisii, editio secunda, Cantabrigiae 1741.
Editio Coloniensis a. c. 1470.
Editio Romana anni 1471.
Editio Veneta anni 1480.
Editio Veneta anni 1494.
Ernest.: Ciceronis *Opera...* edidit J. A. Ernesti, Lipsiae 1776.
Goer.: Ciceronis *De finibus libri quinque*, edidit I. A. Goerenz, Lipsiae 1813.
Gronov.: Ciceronis *Opera...* edidit J. F. Gronovius, Lugduni Batavorum 1692.
Gruter.: Ciceronis *Opera...* studio atque industria I. G. et I. Gruteri, Hamburgi 1618.
Klotz.: Ciceronis *Opera* edidit R. Klotz, Lipsiae 1863.
Lamb.: Ciceronis *Opera...* edidit D. Lambinus, Parisiis 1565-1566.
Man.: M. T. Ciceronis *De philosophia*, prima pars... corrigente Paulo Manutio Aldi Filio, Venetiis 1583.
Madv.: Marci Tullii Ciceronis *De finibus bonorum et malorum libri quinque*. Io. Nic. Madvig recensuit et enarravit. Editio tertia, Hauniae 1876.
Martha: Cicéron, *Des termes extrêmes des biens et des maux*. Texte établi et traduit par J. Martha, Paris 1928.
Morel.: *Observationum Gulielmi Morelii Tilliani in M. T. Ciceronis libros quinque de finibus bonorum et malorum commentarius*, Parisiis 1546.
Müller.: Ciceronis *Opera...* recognovit C. F. W. Müller, Lipsiae 1878.
Orelli.: M. T. Ciceronis *Opera quae supersunt omnia...* recognovit... Io. Caspar Orellius, Turici 1828.
Otto: Ciceronis *De finibus libri quinque...* edidit F. W. Otto, Lipsiae 1831.

Rath.: Ciceronis *Opera*... edidit R. G. Rath, Halis Saxon. 1804.

Reid.: M. Tullii Ciceronis *De finibus bonorum et malorum* libri I, II Edited by James S. Reid, Cambridge 1925.

Reyn.: Editio L.D. Reynoldsii, Oxonii 1998.

Rom.: Editio Romana anni 1471.

Schütz.: Ciceronis *Opera*... edidit C. G. Schütz, Lipsiae 1814.

Schich.: M. T. Ciceronis *De finibus bonorum et malorum libri quinque* recognovit Th. Schiche, Lipsiae 1915.

Vict.: Ciceronis *Opera Omnia*... recognovit P. Victorius, Venetiis 1537.

LIBER PRIMVS

1,1. Non eram nescius, Brute, cum, quae summis ingeniis exquisi-
taque doctrina philosophi Graeco sermone tractavissent, ea Latinis
litteris mandaremus, fore ut hic noster labor in varias reprehensio-
nes incurreret. Nam quibusdam, et iis quidem non admodum
5 indoctis, totum hoc displicet, philosophari. Quidam autem non tam
id reprehendunt, si remissius agatur, sed tantum studium tamque
multam operam ponendam in eo non arbitrantur. Erunt etiam, et ii
quidem eruditi Graecis litteris, contemnentes Latinas, qui se dicant
in Graecis legendis operam malle consumere. Postremo aliquos fu-
10 turos suspicor, qui me ad alias litteras vocent, genus hoc scribendi,
etsi sit elegans, personae tamen et dignitatis esse negent. 2. Contra
quos omnis dicendum breviter existimo.

Quamquam philosophiae quidem vituperatoribus satis respon-
sum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est,
15 cum esset accusata et vituperata ab Hortensio. Qui liber cum et
tibi probatus videretur et iis, quos ego posse iudicare arbitrarer,
plura suscepi, veritus ne movere hominum studia viderer, retinere
non posse. Qui autem, si maxime hoc placeat, moderatius tamen

Marci Tullii Ciceronis. De finibus malorum et bonorum ad Brutum pri-
mus liber incipit A, Marci Tullii Ciceronis de finibus bonorum et malorum
liber primus incipit R, M. T. Ciceronis liber ad Brutum de finibus bonorum
et malorum P, Marci Tulli Ciceronis de finibus bonorum et malorum ad
Brutum liber primus incipit Y, Marci Tulj Ciceronis de finibus bonorum et
malorum liber primus incipit B, Marci Tullii Ciceronis de fine bonorum et
malorum liber primus hic incipit M, Marci Tullii Ciceronis liber de finibus
bonorum et malorum. Incipit primus N, incipit liber primus (M. T. C. *add.*
E vel E²) de finibus bonorum et malorum E, de finibus bonorum et malo-
rum liber primus S, *inscriptionem omittunt* L V

5-6 tam id: id tantum PLSY 11 personae tamen <meae> Cobet
Reyn. 14 philosophia a nobis BE 18 si hoc maxime L Ald. placeat :
placet BE MV

id volunt fieri, difficilem quandam temperantiam postulant in eo quod semel <ad>missum coerceri reprimique non potest, ut prope- 20
modum iustioribus utamur illis qui omnino avocent a philosophia quam his qui rebus infinitis modum constituent in reque eo meliore quo maior sit mediocritatem desiderent. 3. Sive enim ad sapientiam perveniri potest, non paranda nobis solum ea, sed fruenda etiam est; sive hoc difficile est, tamen nec modus est ullus investigandi 25
veri, nisi inveneris, et quaerendi defatigatio turpis est, cum id quod quaeritur sit pulcherrimum. Etenim si delectamur cum scribimus, quis est tam invidus qui ab eo nos abducat? Sin laboramus, quis est qui alienae modum statuatur industriae? Nam ut Terentianus Chremes non inhumanus, qui novum vicinum non vult 30

fodere aut arare aut aliquid ferre denique

(non enim illum ab industria, sed ab inliberali labore deterret), sic isti curiosi, quos offendit noster minime nobis iniucundus labor.

2.4. Iis igitur est difficilius satisfacere, qui se Latina scripta dicunt contemnere. In quibus hoc primum est in quo admirer, cur in 35
gravissimis rebus non delectet eos sermo patrius, cum idem fabellas Latinas ad verbum e Graecis expressas non inviti legant. Quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Enni Medeam aut Antiopam Pacuvi spernat aut reiciat, quod se isdem Euripidis fabulis delectari dicat, Latinas litteras oderit? 'Synephebos ego', 40
inquit, 'potius Caecili aut Andriam Terenti quam utramque Menandri legam?' 5. A quibus tantum dissentio ut, cum Sophocles vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Atili mihi

31 Ter., *Heaut.* 69.

20 <ad>missum *Ald.*: iam admissum Y, iam missum *cett. codd.* 25 est¹
Y *Man.*: sapientia est *cett. codd.* 26 defetigatio A² 28 invidus: timi-
dus BE 33 iniucundus: iucundus PS 34 latina A PLSY BE: latine
vel latinae A MNV, latinia R 36 patrius sermo PLSY 37 e: de PLSY
Ald. 38 nomini pene romano BE 39 qui se PLSY 43 atilii A MNV:
atrilii R, acilii BE, aulii PLSY 44 Licinus *C.F.W. Müller.*: licinius A² R
BE MNV PLY, lucinius A, litanus S, Lucilius L³ *Lamb. Schich.*

legendam putem, de quo Licin[i]us: 'ferreum scriptorem': verum,
 45 opinor, scriptorem tamen, ut legendus sit. Rudem enim esse omni-
 no in nostris poetis aut inertissimae segnitiae est aut fastidi deli-
 catissimi. Mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra
 ignota sunt. An

Utinam ne in nemore ...

50 nihilo minus legimus quam hoc idem Graecum, quae autem de
 bene beateque vivendo a Platone disputata sunt, haec explicari non
 placebit Latine? 6. Quid? Si nos non interpretum fungimur mu-
 nere, sed tuemur ea quae dicta sunt ab iis quos probamus eisque
 nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus, quid
 55 habent cur Graeca anteponant iis quae et splendide dicta sint neque
 sint conversa de Graecis? Nam si dicent ab illis has res esse trac-
 tatas, ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant quam
 legendi sunt. Quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis?
 Legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium,
 60 multos alios in primisque familiarem nostrum Posidonium. Quid?
 Theophrastus mediocriterne delectat, cum tractat locos ab Aristote-
 le ante tractatos? Quid? Epicurei num desistunt de isdem de quibus
 et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis ad arbitrium suum scri-
 bere? Quodsi Graeci leguntur a Graecis isdem de rebus alia ratione
 65 compositis, quid est cur nostri a nostris non legantur?

3,7. Quamquam, si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem
 ut verterunt nostri poetae fabulas, male, credo, mererer de meis
 civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem.

44 Cf. Porc. Licin., fr. 5 Blänsdorf, 4 Courtney. 44-5 ferreum – le-
 gendus sit *versus esse contendit O. Skutsch (BICS 17, 1970, p.122), prob.*
Reyn. 48 Enn., *Med.* 205 Ribbeck, 208 Jocelyn.

45 ut legendus sit *secl. con. Reyn.* 47 nulli: illi PLSY 48 an *Mur.*
Lamb.: at *codd.* (aut V) 52 quid A R MNV: quod PLSY N² B 55 sint
 PLSY: sunt *cett. codd.* 56 dicent A BE MV: dicet N, dicant R, diceres S,
 dicerent PLY *Ald.* 57 ipsos P²S LY M² NV: ipso A BE R P M multos *ex*
 multas A² 60 multos: et multos PS 61 Theophrastus *Ald.:* theophras-
 tum (*vel* teoprastum *vel similia*) *codd.* 62 num A² Y BE: nun N², non
cett. codd. 67 male A R² PLSY N²: mali BE MN, mole R, magis V

Sed id neque feci adhuc nec mihi tamen, ne faciam, interdictum puto. Locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime 70 ab iis quos modo nominavi, cum inciderit ut id apte fieri possit, ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet. Nec vero, ut nos- ter Lucilius, recusabo quo minus omnes mea legant. Utinam esset ille Persius! Scipio vero et Rutilius multo etiam magis, quorum ille iudicium reformidans Tarentinis ait se et Consentinis et Siculis 75 scribere. Facete is quidem, sicut alia[s]; sed neque tam docti tum erant, ad quorum iudicium elaboraret, et sunt illius scripta leviora, ut urbanitas summa appareat, doctrina mediocris. 8. Ego autem quem timeam lectorem, cum ad te ne Graecis quidem cedentem in philosophia audeam scribere? Quamquam a te ipso id quidem facio 80 provocatus gratissimo mihi libro, quem ad me de virtute misisti.

Sed ex eo credo quibusdam usu venire ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de malis Graecis La- tine scripta deterius. Quibus ego assentior, dum modo de isdem 85 rebus ne Graecos quidem legendos putent. Res vero bonas verbis electis graviter ornatque dictas quis non legat? Nisi qui se plane Graecum dici velit, ut a Scaevola est praetor<e> salutatus Athenis Albucius. 9. Quem quidem locum cum multa venustate et omni sale <tractavit> idem Lucilius, apud quem praeclare Scaevola:

Graecum te, Albuci, quam Romanum atque Sabinum, 90
municipem Ponti, Tritani, centurionum,
praeclarorum hominum ac primorum signiferumque,

73 cf. Lucil., 594 Marx, 596 Krenkel. 89 Lucil., 88-94 Marx, 89-95 Krenkel.

72 a Menandro *ex amandro corr.* A² 74 vero *om.* P²SL 76 face- te is *ex fac et eis corr.* A², fac et et eis BE alia[s] *Urs.* 82 usu ve- nire P² MNV BE: usui venire A, illud evenire A², venire usu R PLSY 86 dictas MV: dictatas *cett. codd.* 87 praetore *Man.* 88 *post* Albu- cius, *non post* legat (86) *interrogationis signum reposuit Reyn.* cum: comit *Schich.* 89 <tractavit> *add. Reyn. post Scaevola add. dicit A²* 91 Ponti *ed. Rom.:* ponti *vel pontii vel pontu codd.* Tritani *Baiter.:* tritanii A² R P² MV, tritannii PLSY, tritanu BE, tiranii A, tritiani N, Titi, Anni *Ald.*

maluisti dici. Graece ergo praetor Athenis,
 id quod maluisti, te, cum ad me accedis, saluto:
 95 'chaere', inquam, 'Tite!' Lictores, turma omnis cohorsque:
 'chaere, Tite!' Hinc hostis mi Albucius, hinc inimicus.

10. Sed iure Mucius. Ego autem <satis> mirari non queo unde hoc
 sit tam insolens domesticarum rerum fastidium. Non est omnino
 hic docendi locus, sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam
 100 non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiore etiam
 esse quam Graecam. Quando enim nobis, vel dicam aut oratoribus
 bonis aut poetis, postea quidem quam fuit quem imitarentur, ullus
 orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit?

4. Ego vero, cum forensibus operis, laboribus, periculis non de-
 105 seruisse mihi videar praesidium in quo a populo Romano locatus
 sum, debeo profecto, quantumcumque possum, in eo quoque elabo-
 rare ut sint opera, studio, labore meo doctiores cives mei, nec
 cum istis tantopere pugnare qui Graeca legere malint (modo legant
 illa ipsa, ne simulent), et iis servire qui vel utrisque litteris uti velint
 110 vel, si suas habent, illas non magnopere desiderent. 11. Qui autem
 alia malunt scribi a nobis, aequi esse debent, quod et scripta mul-
 ta sunt, sic ut plura nemini e nostris, et scribentur fortasse plura,
 si vita suppetet; et tamen, qui diligenter haec quae de philosophia
 litteris mandamus legere assueverit, iudicabit nulla ad legendum
 115 his esse potiora. Quid est enim in vita tantopere quaerendum quam
 cum omnia in philosophia, tum id quod his libris quaeritur, qui sit

94 id quod: quod id PLSY Ald. 95 cohorsque Man.: chorusque codd.
 96 chaere Tite: chaerete N²V hinc A² PLSY N: hic A R BE MV mi
 MNV BE: om. in rasura A, m R, muni vel numi PLS, munnius Y, muti
 L³N² Ald. 97 satis add. Ald. ante mirari, ante non queo Madv. 98 tam
 om. PLS 100 non modo non P²LY N²: non modo A R PS MNV BE
 101 vel nobis dicam P²LSY (nobis vel dicam P) 102 quem ex quam
 corr. A² (ut vid.) 104 cum: quoniam Otto Schich. 105 videar con.
 Madv.³: videor PLSY V, videri A R MN BE 106 sum L MN² Ald.: sim
 cett. codd. possum BE: possim cett. codd. 107 labore: laborare R
 PLSY (corr. R²) 108 malunt R BE 109 illa ex ille corr. A² 110 ha-
 beant Lamb. Reyn. 112 nemini S² ed. Ven. 1480: memini S cett. codd.
 116 tum: cum PS BE (corr. P²) qui Orelli.: quid Y Ald., quis cett. codd.

finis, quid extremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi recteque faciendi consilia referenda, quid sequatur natura ut summum ex rebus expetendis, quid fugiat ut extremum malorum? Qua de re cum sit inter doctissimos summa dissensio, quis alienum putet eius esse dignitatis, quam mihi quisque tribuat, quid in omnium munere vitae optimum et verissimum sit exquirere? 12. An partus ancillae sitne in fructu habendus disseretur inter principes civitatis, P. Scaevolam M'.que Manilium, ab iisque M. Brutus dissentiet (quod et acutum genus est et ad usus civium non inutile, nosque ea scripta reliquaue eiusdem generis et legimus libenter et legemus), haec, quae vitam omnem continent, neglegentur? Nam, ut sint illa vendibiliora, haec uberiora certe sunt. Quamquam id quidem licebit iis existimare, qui legerint. Nos autem hanc omnem quaestionem de finibus bonorum et malorum fere a nobis explicatam esse his litteris arbitramur, in quibus, quantum potuimus, non modo quid nobis probaretur, sed etiam quid a singulis philosophiae disciplinis diceretur persecuti sumus. 120 125 130

5,13. Ut autem a facillimis ordiamur, prima veniat in medium Epicuri ratio, quae plerisque notissima est. Quam a nobis sic intelleges expositam ut ab ipsis qui eam disciplinam probant non soleat accuratius explicari; verum enim invenire volumus, non tamquam adversarium aliquem convincere. Accurate autem quondam a L. Torquato, homine omni doctrina erudito, defensa est Epicuri sententia de voluptate, a meque ei responsum, cum C. Triarius, in primis gravis et doctus adulescens, ei disputationi interesset. 14. Nam cum ad me in Cumanum salutandi causa uterque venisset, pauca primo inter nos de litteris, quarum summum erat in utroque studi- 135 140

124 Cf. *Dig.* VII, 1, 68; V, 3, 27; XXII, 1, 28; *Iurisprudentiae Anteiusianae Reliquias* (Seckel – Kuebler) I, 5.6.8.

119 expetendam P, expetendum LS (*corr.* L²) 123 disseritur MNV 124 M'. *Vict.*: m. que AR MNV, m. vel PLS, m. Y BE manlium R PLSY 127 omnem continent A MNV BE: continent omnem R PLSY neglegentur *Ald.*: negliguntur *codd.* sint: sunt A 129 hanc ex hac A² 132 nobis: a nobis BE disciplinis ex discipline *corr.* A² 136 ab ipsis: ab habet *supra versum* A 143 post litteris *add.* contulimus A²